חיים בן דוד

שמות מקומות במרחב הארץ ישראלי שנכתבו על אבני מיל

במאמר זה אתייחס לשמות המקומות המצוינים על גבי כתובות שנמצאו על אבני מיל בפרובינקיות הרומיות יהודה (שהפכה לפלסטינה) וערביה. במהלך המאות השנייה והשלישית נסללו על ידי הרומאים בארץ ישראל מאות קילומטרים ורשת הדרכים הסלולות הגיעה לשיאה.[1] לאורך כבישים רבים הניחו הרומאים אבני ציון המכונות בפינו כיום 'אבני מיל',[2] במרחקים קצובים של מיל רומי שאורכו אלף צעדים כפולים.[3] אבני המיל עשויות מהאבן המקומית של אזור הכביש עצמו (גיר בהרים, כורכר במישור החוף, בזלת בגולן וכד'). גובהן 1.50 עד 2.50 מ' ולרובן צורה אחידה: בסיס ריבועי שעליו מתנשא עמוד עגול (ראה איור מספר 1). על העמוד

איור מספר 1: אבני מיל באתרן בצפון אדום על תוואי ה'ויה נובה טריאנה' (צילום: חיים בן דוד).

1. י' רול, 'מערך הדרכים הרומיות בארץ ישראל', **קדמוניות** 34-35, תשל"ו, עמ' 38-50; הנ"ל, 'מפת הכבישים הרומיים הממלכתיים בארץ ישראל, בנגב ובעבר הירדן', בתוך: י' אבירם ואחרים (עורכים), **אילת והערבה**, ירושלים 1995, עמ' 207-211.
2. על תופעת אבני המיל במערך הכבישים הרומיים בעולם ראה: T. Pekáry, *Untersuchungen zu den römischen Reichsstrassen*, Bonn 1968, pp. 16-21; R. Chevallier, *Les Voies Romaines*, Paris 1997, pp. 61-75.
3. המרחקים שנמדדו בפועל בין תחנות אבני מיל שנמצאו באתרן בארץ נעים מ־1480 ל־1635 מ', וראה: י' רול, 'מערך הדרכים' (לעיל, הערה 1), עמ' 48. להצעה כי המיל המוזכר במקורות חז"ל זהה למיל הרומי ולא למידת אלפיים אמה, ראה: J.J. Ajdler, 'Talmudic Metrology I: The Mile as a Unit of Length', **בדד** 19, 2008, עמ' 55-83.

חקוקה או צבועה[4] כתובת, ובה בדרך כלל שני חלקים: רשמי ותכליתי. החלק הרשמי כתוב לטינית ובו תאריו הרבים של הקיסר שבימיו נסלל או שופץ הכביש. חלק זה יכול להגיע עד ל־10 שורות, והוא המאפשר לנו לתארך את זמן הצבת אבן המיל. החלק התכליתי בפרובינקיה יהודה כתוב כמעט תמיד רק יוונית ולעתים גם לטינית, ובו השם והמרחק של העיר הראשית (capita viarum) שממנה יצא הכביש.

נראה שתפקידן העיקרי של אבני המיל היה תעמולתי, ובלשונו של ישראל רול "...נועדו לעורר בנוסע את התחושה כי לפניו התגלמות עוצמתו של השלטון הרומי בעבר ובהווה".[5] בכבישים רבים נמצאו אבני מיל בקבוצות הכוללות לעתים למעלה מעשר אבנים. מקובל להניח כי אבן אחת הנציחה את סלילת הכביש והאחרות ציינו את התיקונים והשיפוצים שנעשו לאורכו.

ברבות הימים נעלמו רבים מאלפי אבני המיל שעיטרו את נופי הכבישים הרומיים, שחלקם שימש לבנייה משנית או לתעשיית הסיד בארץ ישראל בימי הביניים. חוקרי ארץ ישראל במאה התשע עשרה החלו באיסוף המידע וברישום הכתובות על אבני המיל, וכך הגיע לידינו מידע חשוב על אבני מיל וכתובות שנעלמו מאז.[6] בשנת 1917 פרסם פטר תומסן[7] מאמר מקיף בגרמנית ובו כל המידע שנצטבר עד אז על למעלה מ־600 אבני מיל מאזור הלבנט כולו והכתובות שעל גבן. בספריהם ובמאמריהם של ישראל רול ובנימין איזק[8] ניתן להתעדכן על אבני מיל וכתובות נוספות, ובעתיד מתוכנן פרסום מדעי מסודר של כל כתובות אבני המיל בארץ ישראל.[9]

4. לעומת השתמרות הכתובות החקוקות, הרי שהכתובות שהיו רק צבועות נעלמו ברובן. על אבני מיל ובהן כתובות צבועות בלבד, בעיקר בעבר הירדן המזרחי אך גם ממערב לירדן, ראה: D. Graf, 'Milestones with Uninscribed Painted Latin Texts', *Studies in the History and Archaeology of Jordan* 5, 1995, pp. 417-425.
5. י' רול, 'מערך הדרכים' (לעיל, הערה 1), עמ' 49.
6. ראה תקציר תולדות המחקר: י' רול, 'מפת הכבישים' (לעיל, הערה 1), עמ' 208-209.
7. P. Thomsen, 'Die römischen Meilensteine der Provinzen Syria, Arabia, und Palastina', *Zeitchrift des Deutschen Palastina-Vereins* 40, 1917, pp. 1-103.
8. לספרים העוסקים בדרך הרומית לגיו-בית שאן ובדרכים העולות מיפו לירושלים ראה: B. Isaac and I. Roll, *Roman Roads in Judaea I – The Legio Scythopolis Road, BAR International Series* 141, 1982; M. Fischer and others, *Roman Roads in Judea II – The Jaffa Jerusalem Roads, BAR International Series* 628, 1996. למאמר מקיף על אבני מיל בפרובינקיה יודיאה ראה: B. Isaac, 'Milestones in Judaea: From Vespasian to Constantine', *The Near East Under Roman Rule – Sellected Papers*, Leiden 1998, pp. 48-75. הכבישים הרומיים ותחנות אבני המיל (ללא ציון מספר אבני המיל בכל תחנה) סומנו על ידי ישראל רול במפה בקנה מידה 1:250,000 המצורפת לספרם של צפריר ואחרים (Y. Tsafrir and others, *Tabula Imperii Romani: Iudea Palaestine, Maps and Gazeteer*, Jerusalem 1994).
9. י' רול, 'מפת הכבישים' (לעיל, הערה 1), עמ' 210.

כאמור, בחלק התחתון של אבני המיל נמצא החלק התכליתי של הכתובת ובו ציון שם העיר שממנה התחילה הדרך. מתוך למעלה מ־500 אבני מיל המוכרות לנו כיום במרחב שממערב לירדן, אנו מכירים כתובות רק על כ־125 מהן. כתובות אבני המיל שבהן נשתמרו השורות התחתונות עם שמות המקומות מונות עשרות בודדות בלבד, ומתוכן ניתן להרכיב רשימה של שמות מקומות במרחב הארץ ישראלי.

למעט שני מקרים שיידונו באריכות להלן, כל השמות האחרים המוכרים לנו כיום מאבני המיל הם של ערים ראשיות בארץ ישראל בתקופה הרומית (ראה איור מספר 2). בטבלה שלהלן יופיעו שמות המקומות, התעתיק בו מופיעים השמות, שנזכרים לעתים רק בקיצור, וההפניה להערה הביבליוגרפית המזכירה את המקום. כאשר השם נמצא על אבן המיל גם בלטינית הוא יופיע ראשון (כפי שמופיע באבן המיל עצמה).

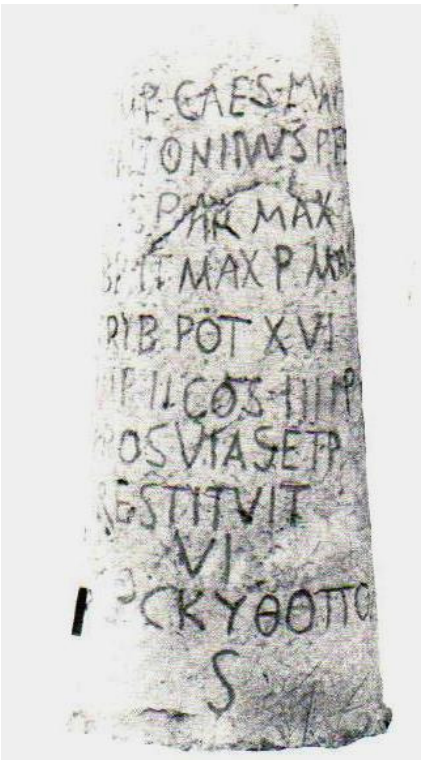

איור מספר 2: כתובת אבן מיל מעמק בית שאן. שמונה השורות העליונות מכילות את תוארי הקיסר בלטינית, בשורה התשיעית הספרה 6 בלטינית, בשורה העשירית שמה של בית שאן ביוונית – סקיתופוליס ובשורה האחרונה הספרה 6 ביוונית (מתוך: י' רול, 'מערך הדרכים' [לעיל, הערה 1], עמ' 47; באדיבות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה).

פרובינקיה יודיאה-פלסטינה

השם על אבן המיל	השם היווני	השם הקודם
Ἵππος	היפוס[10]	סוסיתא
Dioces(area) Διοκαισάρεια	דיוקיסריה[11]	ציפורי
Καισαρείας	קיסריה[12]	מגדל שרשון
Σκνθόπολις	סקיתופוליס[13]	בית שאן
Πέλλα	פלה[14]	פחל
Φλ(αουία) Νεαπόλις	פלאביה ניאפוליס[15]	שכם
Γαδω[ρ]ων	גדורה[16]	גדור
Α[ν]τιπατρ[ί]ς	אנטיפטרוס[17]	אפק
Ιαμνίαν	ימניה[18]	יבנה
Νικόπολις	ניקופוליס[19]	אמאוס

10. האבן שהכתובת שעליה טרם פורסמה נמצאת כיום בתל קציר, ומספרה בכרטסת אבני המיל של פרופ׳ ישראל רול הוא IMC 456. אני מודה מקרב לב לפרופ׳ רול שהעמיד לרשותי את כל הכרטסת שברשותו.
11. M. Avi-Yonah, ‘Newly Discovered Latin and Greek Inscriptions’, *QDAP* XII, 1946, p. 96; וראה גם: מ׳ הקר, ׳כביש רומאי לגיו-ציפורי׳, **ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה** כה, תשכ״א, עמ׳ 176.
12. י׳ רול, ׳מערך הדרכים׳ (לעיל, הערה 1), עמ׳ 47. וראה גם: מ׳ אבי־יונה, ׳כתובות רומיות ממעגן מיכאל׳, **ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה** כד, תש״ך, עמ׳ 37.
13. איזק ורול (לעיל, הערה 8), עמ׳ 68. סקיתופוליס הוא שם המקום הנפוץ ביותר בכתובות אבני המיל, הוא נמצא על כעשרים וחמש כתובות כאלו, עשר מהן פורסמו בחיבורם הנ״ל של איזק ורול.
14. S. Mittmann, *Beitrage zur Siedlungs und Territorialgeschichte des Nordlichen Ostjordanlandes*, Wiesbaden 1970, p. 147.
15. פ׳ תומסן (לעיל, הערה 7), עמ׳ 72, מספר 249. על כביש ניאפוליס-סקיתופוליס שבו נמצאה כתובת זו, ראה: י׳ רול, ׳כביש רומי ניאפוליס-סקיתופוליס׳, בתוך: ז׳ רובינזון (עורך), **ספר פרלמן: ל״ג מחקרים בתרבות הקלאסית ומורשתה**, תל אביב תשמ״ט, עמ׳ 368-375.
16. M. O’Hea, ‘Note on a Roman Milestone from Gadora (al-Salt) in the Jordan Valley’, *Levant* 34, 2002, p. 235.
17. I. Roll, ‘Roman Milestones in the vicinity of Aphek-Antipatris’, in: M. Kochavi and others (eds.), *Aphek-Antipatris I; Excavtions of Areas A and B, the 1972-1976 Seasons*, Tel Aviv 2000, p. 44.
18. Y.H. Landau, ‘Unpublished inscriptions from Israel’, *Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy*, Cambridge 1971, p. 389. אני מודה מקרב לב לפרופ׳ בנימין איזק שהפנה את תשומת לבי לכתובת זו.
19. פישר ואחרים (לעיל, הערה 8), עמ׳ 295.

Col(onia) Ael(ia) Capit(olina) Κολ(ώνια) Αἴλια Καπιτω(λίνα)	איליה קפיטולינה[20]	ירושלים
Ἐλευθερόπολις	אלאותרופוליס[21]	בית גוברין
Ἀσκ(αλών)	אשקלון[22]	
Osia	אוסיה[23]	אדיאנם?

פרובינקיה ערביה

השם על אבן המיל	**השם היווני**	**השם הקודם**
Bostra	בוסטרה[24]	בצרה
Hesb(unte) Ἐσβούντος	אסבוס[25]	חשבון
Medaba	מדבא[26]	מידבא
Rabba	רבא[27]	רבת מואב
Petra	פטרה[28]	רקם

20. פ' תומסן (לעיל, הערה 7), עמ' 74, מספר 261. לכתובת נוספת המזכירה את איליה קפיטולינה, ראה: י' לנדאו, 'אבני המיל שליד גבעת ישעיהו', **ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה** כח, תשכ"ד, עמ' 232-235.
21. פ' תומסן (לעיל, הערה 7), עמ' 78, מספר 296. על מערך הכבישים לבית גוברין ראה: י' רול וי' דגן, 'מערך הכבישים הרומיים סביב בית גוברין', בתוך: ד' אורמן וא' שטרן (עורכים), **אדם וסביבה בדרום השפלה**, באר שבע 1988, עמ' 175-179.
22. האבן טרם פורסמה ואני מודה לפרופ' ישראל רול על המידע ועל הרשות להשתמש בו. לצילום ברור של כתובת אבן המיל ומידע על מקום הגילוי ראה: י' ישראל, 'אחוזת המיל השלישי באשקלון', בתוך: א' ששון ואחרים (עורכים), **אשקלון – עיר לחוף ימים**, אשקלון תשס"א, עמ' 213-226. כיום מוצגת האבן במכללה האקדמית באשקלון.
23. I. Roll and U. Avner, 'Tetrarchic Milestones found near Yahel in the Southern Aravah', *ZPE* 165, 2008, pp. 267-286. לפרסום בעברית על גילוי האבנים ליד יהל שבערבה ראה: ע' אבנר, 'הערבה הדרומית, אבני מיל רומיות', **חדשות ארכיאולוגיות** קד, 1995, עמ' 120.
24. פ' תומסן (לעיל, הערה 7), עמ' 43, מספר 100. בצרה היא בירת הפרובינקיה ערביה, וממנה נסלל הציר 'ויה נובה טריאנה' עד אילה שבראש מפרץ אילת.
25. פ' תומסן (לעיל, הערה 7), עמ' 67, מספר 269. הכתובות המזכירות את אסבוס (חשבון) הן היחידות בפרובינקיה ערביה שאינן על ציר ה'ויה נובה טריאנה'. כתובות אלו נמצאו על כביש ליואס-אסבוס. על כביש זה ועל אבני המיל והכתובות שנמצאו בו ראה: M. Piccirillo, 'The Roman Esbus-Livia Road', in: M. Piccirillo and E. Alliata, *Mount Nebo – New Archaeological Excavations 1967-1997*, Jerusalem 1998, pp. 133-149.
26. פ' תומסן (לעיל, הערה 7), עמ' 48, מספר 119.
27. שם, עמ' 50, מספר 126.
28. שם, עמ' 54, מספר 152. פטרה עצמה לא ישבה על ה'ויה נובה טריאנה' שעברה על הרכס שמעליה.

מעניין כי בפרוביניקיה יודיאה מרבית שמות המקומות נכתבו רק ביוונית. מתוך שלושה עשר שמות מקומות עשרה נכתבו רק ביוונית, שניים גם בלטינית ורק אחד (אוסיה) בלטינית בלבד. בפרוביניקיה ערביה, לעומת זאת, ארבעה מתוך חמשת השמות נכתבו רק בלטינית, ורק באחד (חשבון) מופיע השם גם ביוונית. מקובל להסביר כי שמות המקומות והמרחקים שנכתבו ביוונית הם בדרך כלל מעשה ידיהן של הרשויות המקומיות, ואילו השימוש בלטינית מאפיין את היחידות הצבאיות או את המרכזים האימפריאליים.[29] נראה שכך ניתן להסביר את הדוגמות מפרוביניקיה יודיאה ואת החריג שנכתב רק בלטינית – אוסיה שבערבה, שאיננו מקום יישוב אלא מבצר צבאי רומי, כפי שיורחב להלן. לעומת זאת, שמות המקומות בפרוביניקיה ערביה, למעט אסבוס, נמצאו כולם על ה'ויה נובה טריאנה', שייתכן ועיקר שימושה היה צבאי, ולכן נרשמו השמות בלטינית בלבד.

מתוך 18 שמות מקומות שזוהו על אבני המיל, 16 הם ערים מרכזיות וצומתי דרכים במהלך התקופה הרומית. רק שניים: גדורה שבגלעד ואוסיה שבערבה – נראים יוצאי דופן.

השם אוסיה על אבני מיל בערבה

במבט כללי על מציאותן של אבני מיל בדרומה של ארץ ישראל ניתן להבחין כי מצפון לקו אשקלון-שיפולי דרום הר חברון מוכרות למעלה מ־500 אבני מיל לאורך מערכת הכבישים הרומית, בעוד שמדרום לקו זה אבני המיל נדירות ביותר ואינן מצויות גם לאורך כבישים רומיים מרכזיים כדוגמת מעלה דרגות-מלחתה-ממשית או הדרך מאשקלון דרומה. דווקא באזורים מדבריים היינו מצפים להשתמרות יתר של אבני מיל לו אכן הוצבו, כפי שנשתמרו היטב בקטעים המדבריים של 'ויה נובה טריאנה'.[30] נראה שאבני מיל שתפקידן בין היתר היה פרסומי־תעמולתי הוצבו בעיקר בתחומי ארץ נושבת, מקום בו נפח התנועה רב.

בדרומה של ארץ ישראל אנו מכירים כיום אבני מיל באתרים הבאים: בראש מעלה עקרבים,[31] בין עבדת לחלוצה,[32] ברמת נפחא,[33] במכתש רמון[34] ובאזור יהל

29. ב' איזק (לעיל, הערה 8), עמ' 63-66.
30. D.F. Graf, 'The "Via Nova Traina" in Arabia Petraea', in: J.H. Humphrey (ed.), *The Roman and Byzantine Near East, Some Recent Archaeological Research* 1, Ann Arbor 1995, pp. 141-167.
31. I. Roll, 'A Latin Imperial Inscription from the Time of Diocletian Found at Yotvata', *IEJ* 39, 1989, p. 260, note 101.
32. ז' משל וי' צפריר, **הדרך הנבטית עבדת-שער רמון**, שדה בוקר תשל"ד, עמ' 30, הערה 46. מאז נתגלו אבנים נוספות שיפורסמו על ידי במאמר העוסק בתיארוכה של דרך הבשמים.
33. שם, עמ' 30-37.
34. שם, עמ' 38-40.

שבערבה.[35]

בערבה המזרחית שבשליטת ירדן מוכרים כיום רק שני ריכוזים של אבני מיל. האחד במחצבת אבני מיל בערבה הדרומית סמוך לקע־א־סעידין,[36] שבה נמצאו חמש אבני מיל מאבן גיר. לדעת הסוקרים המחצבה תופעלה ככל הנראה על ידי חיילי המצד הסמוך בקע־א־סעידין,[37] שגם אבניו נלקחו כנראה מהמחצבה. כעשרה ק"מ דרומה נמצאת המצודה הרומית הגדולה (37×37 מ') בע'רנדל.[38] עשרות ק"מ צפונה יותר נתגלתה ופורסמה אבן אחת ממערב לביר מדכור.[39]

מכל קבוצות אבני המיל הללו רק באחת נמצאו כתובות ברורות שפוענחו – בקבוצה של יהל. לדעתי האבנים שנמצאו שם עשויות להסביר את תופעת אבני המיל בדרומה של ארץ ישראל בכלל.

בשנת 1994 נמצאו בחולות שמדרום לקיבוץ יהל שבערבה שלוש קבוצות של אבני מיל (8-12 אבנים בכל קבוצה) במרחקים של בערך מיל רומי אחת מחברתה. רוב הכתובות היו בצבע אדום בלבד ורק מיעוטן היו חרותות. כל הכתובות מציינות את שמו של דיוקלטינוס או קונסטנטינוס, ומרחב זמנן נע בין 293 ל־324 לספירה. בכל הכתובות מצוינת Osia כנקודה שממנה נמדדו המרחקים (ראה איור מספר 3),

איור מספר 3: אבני מיל שנמצאו בערבה סמוך ליהל, הכתובות בדיו אדומה ולא בחריתה. בשתיהן ניתן לקרוא את השם אוסיה (באדיבות הצלם עוזי אבנר).

35. לעיל, הערה 23, ובפירוט להלן.
36. A.M. Smith II and others, 'The Southeast Araba Archaeological Survey: A Preliminary Report of the 1994 Season', *BASOR* 305, 1997, p. 62, site 134, pp. 45-71.
37. D.L. Kennedy, *The Roman Army in Jordan*, London 2004[2], p. 211.
38. שם, עמ' 209-211.
39. A.M. Smith II, 'Bir Madhkur Project: A Preliminary Report on Recent Fieldwork', *BASOR* 340, 2005, pp. 65-66. בביקור שנערך במקום לפני שנתיים נמצאו עוד אבני מיל ועליהן שרידי כתובות בדיו אדומה. בסיור השתתפו גם רועי פורת ואורי דוידוביץ.

אך רק בקבוצה האמצעית ניתן היה לפענח את המרחק בוודאות – 12 מיל, המרחק המדויק למצודה הרומית ביטבתה.

ייתכן והשם Osia הנו ורייציה של השמות Aisia ו־Essia, המצוינים על ידי אובסביוס והרונימוס בערך 'עציון גבר' **באונומסטיקון** כאתר שמיקומו על פי דבריהם סמוך לים האדום ולאילה.[40]

המצודה ביטבתה[41] שבה נתגלתה כתובת הקמה מימי דיוקלטינוס,[42] היא מצודה שמידותיה 39×39 מ', והיא איננה הבסיס הרומי הגדול ביותר באזור, הנמצא כמובן באילה, מקום מפקדת הלגיון העשירי מאז שלהי המאה השלישית לספירה. אף על פי כן, אבני המיל מתייחסות לאוסיה = יטבתה ולא לאילה. נראה שלפנינו עדות ברורה להצבת אבני מיל על ידי יחידה צבאית מקומית בקטע מסוים הקרוב לבסיס שלה.

כך לדעתי יש להבין את כל יתר התופעות, הבודדות יחסית, של אבני המיל בדרומה של ארץ ישראל (ראה איור מספר 4).

אבן המיל בראש מעלה עקרבים מתייחסת למערכת הביצור שנבנתה במעלה עקרבים ככל הנראה בימי קונסטנטינוס. אבן המיל מדרום לביר מדכור מתייחסת לביצור הרומי בביר מדכור, והמחצבה בערבה הדרומית קשורה ככל הנראה למצודה הרומית בע'רנדל.

גם את תופעת אבני המיל שנתגלו לאורך נתיב 'דרך הבשמים' יש להבין באותו אופן, ולדעתי הן הוצבו ביזמה צבאית מקומית ואינן חלק מנתיב בין־עירוני ממלכתי. שתי קבוצות של אבני מיל נחקרו ביסודיות ראויה לציון על ידי ז' משל וי' צפריר, ובפרסומם[43] ניתן למצוא את כל הנתונים הפרטניים. במחקרם ציינו משל וצפריר כי קבוצות אבני המיל בין עבדת ושער רמון אינן מתחברות זו לזו והן מתייחסות לשני אתרים נפרדים. הקבוצה ברמת נפחא מתייחסת למחנה הצבאי בעבדת, ואילו הקבוצה במכתש רמון מתייחסת לשער רמון. בעקבות החפירות שנערכו במחנה

40. לתרגום עברי של הערך 'עציון גבר' של אובסביוס והרונימוס, ראה: י' צפריר, 'אילת ומפרץ אילת במקורות היווניים והרומיים – מן האונומסטיקון של ארץ־ישראל', **קתדרה** 53, תש"ן, עמ' 161, ערך 22.

41. ז' משל, 'מצודה וכתובת מימי דיוקלטיאנוס ביטבתה', **ארץ ישראל** יט, תשמ"ז, עמ' 248-265. בין השנים 2003-2007 נערכו חפירות נוספות באתר. מידע ראשוני על עונות חפירה אלו ניתן למצוא במהדורה האלקטרונית של **חדשות ארכיאולוגיות** באתר רשות העתיקות תחת הערך 'יטבתה', גיליונות 117, 118, 119, 120. על הכתובת הלטינית ראה גם: י' רול (לעיל, הערה 31), וכן: W. Eck, 'Alam costia constituerunt: Zum Verständnis einer Militärinschrift aus dem südlichen Negev', *Klio* 74, 1992, pp. 395-400; B. Isaac, 'Roman Organization in the Arabah in the Fourth Century', in: P. Bienkowski and K. Galor (eds.), *Crossing the Rift: Resources, routes, settlement patterns and interaction in the Wadi Arabah*, Oxford 2006, pp. 215-221.

42. רול (לעיל, הערה 31), עמ' 239-260.

43. משל וצפריר (לעיל, הערה 32), עמ' 30-40.

הצבאי בעבדת ברור כיום שהוא איננו נבטי,[44] והוא הוקם לאחר שנת 106 לספירה – לדעתה של טלי גיני[45] רק בימי דיוקלטינוס, ולדעתו של פטר פביאן[46] כבר במהלך המאה השנייה. קבוצת אבני המיל של מכתש רמון מתייחסת כאמור לשער רמון, ושם נמצאה גם עדות ברורה לנוכחות צבאית רומית: כתובת המאזכרת את יחידת הצבא הרומי – Cohors VI Hispanorum.[47]

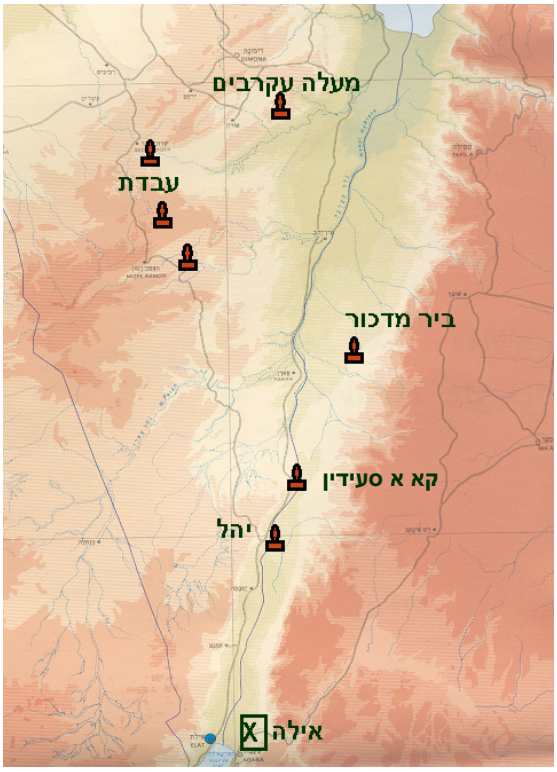

איור מספר 4: מפת אבני המיל שנמצאו בנגב ובערבה.

44. א' נגב, ערך 'עבדת', **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, ירושלים 1992, עמ' 1140.
45. T. Erickson-Gini, 'Nabataean or Roman? Reconsidering the Date of the Camp at Avdat in Light of Recent Excavations', in: P. Freeman and others (eds.), *Limes XVIII: Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000)*, Vol. 1, BAR International Series, Oxford 2002, pp. 113-130.
46. פ' פביאן, **עבדת בתקופת הקמת פרוביניקיה ערביה – מחנה הצבא הרומי ומקומו במערך הבטחון בשוליים המזרחיים של האימפריה**, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון, באר שבע תשס"ה.
47. לפרסום הראשוני של הכתובת ראה: P. Figueras, 'The Roman Worship of Athena-Allat in the Decapolis and the Negev', *ARAM* 4:1-2, 1992, pp. 173-183.

יש לציין כי בקבוצות אלו לא נמצאו כתובות על אבני המיל, ויש להניח כי הכתובות בצבע אדום (ולא בחריתה) שהיו עליהן נמחקו. במספר תחנות נמצאו מספר אבני מיל סמוכות, תופעה המעידה על שימוש בדרך במשך תקופה ולא באופן חד־פעמי. לתופעה זו מתקשר גם הנתון על שני תוואים ברמת נפחא, האחד מאוחר לשני, המעידים על שני שלבים של הדרך הסלולה הרחבה. נראה כי הקטעים הסלולים ואבני המיל שבהם, הנם יזמה צבאית רומית מקומית לאחר הקמתו של המחנה הרומי בעבדת.

השלב האחרון של פעולות הסלילה והצבת אבני המיל נעשה ככל הנראה בימי דיוקלטינוס, ואילו השלבים הראשונים ייתכן שנעשו כבר במהלך המאה השנייה לספירה. השונות בין צורות אבני המיל של הקבוצות ברמת נפחא ובמכתש רמון, לעומת האחידות היחסית בצפונה של ארץ ישראל, מעידה אף היא לדעתי, על התופעה של יזמות צבאיות מקומיות.

מקבילה לתופעה זו של הנחת אבני מיל בקרבת מחנות או מצודות הצבא הרומי ולא לאורך תוואי הדרך כולה ניתן למצוא במזרח ירדן. בחיבורם החלוצי על עבר הירדן ציינו ברונו ודומשבקסי[48] פרטים על אבני מיל ממזרח לתוואי ה'ויה נובה טריאנה'. מידע זה שולב במאמרו היסודי של תומסן,[49] אשר הציע לראותן כחלק מכביש רצוף שחיבר בין המתקנים הצבאיים של הלימס המזרחי. על פי הנתונים של תומסן סומנו אבנים אלו במפת הדרכים הרומאיות על ידי ישראל רול.[50] למעשה, למעט תחנה אחת שמדרום לקלעת חסה, נמצאו כל קבוצות אבני המיל בסמיכות למחנות צבא כמו לג'ון או אודרוח או בסמוך למצודה הרומית בג'ורף א־דרויש.[51]

דיויד גרף[52] עמד על העובדה שאבני המיל לא נמצאו ברצף אלא רק בסמוך למצדים ולמחנות[53] וטען כי לא היה כביש רצוף בין האתרים. את דעתו על אבני המיל במרחב זה סיכם במילים אלו: "The widely separated milestones in the proximity of Lejjun and Jurf al-Durawish perhaps only marked the approaches to the military camps for travelers". את העובדה שכל האבנים נמצאו ללא כתובות ייחס לאפשרות שהן היו עם כתובות בצבע בלבד והוא נעלם במהלך השנים.

את כל קבוצות אבני המיל באזור ג'ורף א־דרויש זיהה מחדש ג'ורג' פינדלטר במסגרת סקר ארכאולוגי של אזור דנה (DAS) שעדיין לא פורסם. במפה בקנה מידה

48. R.E. Brunnow and A. von Domaszewski, *Die Provincia Arabia* II, Strassburg 1905.
49. פ' תומסן (לעיל, הערה 7), מספרים 172-173, 176-184.
50. במפה שצוינה לעיל בסוף הערה 7, גיליון דרום.
51. על אתרים אלו כמחנות או כמצודות הצבא הרומי ראה: קנדי (לעיל, הערה 37).
52. D.F. Graf, 'The Via Militaris in Arabia', *Dumbarton Oak Papers* 51, 1997, pp. 271-281.
53. את האבן הבודדת בקלעת חסה, שם נמצאו רק שרידים עותמאניים, הציע גרף לראות כשימוש משני מאתר אחר.

של 1:400,000 הנלווית למאמר של פינדלטר[54] סומנו שש תחנות אבני המיל, מה שאינו מתאים לנתוניו של תומסן, ורק עם פרסום נתוני הסקר ניתן יהיה לבדוק אי־התאמה זו. במאמר עצמו מציין פינדלטר כי הם זיהו את כל חמש קבוצות אבני המיל שנרשמו על ידי תומסן, וכי בחלק מהן היו עד חמש אבני מיל. בניגוד לדעתם של תומסן וגרף, שהדרך מג'ורף א־דרויש מובילה אל המצודה הרומית בד'גניה ואל המחנה הצבאי באודרוח, מציע פינדלטר כי הדרך הובילה לכיוון מען. כמו כן, לדעתו[55] אין הוכחות חד־משמעיות להיותו של ג'ורף א־דרויש מצד רומי. לעומת זאת, בסקר שנערך מאוחר יותר באותו תא שטח במסגרת סקר טפילה בוסיירה (TBAS) מציין ברטון מקדונלנד,[56] כי ג'ורף א־דרויש (אתר 141) הנו מצודה רומית במידות 37×38 מ', רוחב הקירות שנמדדו 3.41-3.58 מ' ומגדל זוהה בפינה הצפון־מערבית. בצדק ציין מקדונלנד את דמיון התכנית למצודות אחרות במזרח ירדן.

במזרח מואב זיהה דוד בן גד הכהן[57] קטעים סלולים של דרך רומית מדרום לקאסר תריה, מצודה רומית שמידותיה 34×37 מ' וארבעה מגדלים בפינותיה.[58] הוא אף הציע לזהות שבר אבן מיל בנ.צ. 78444797. בסיור משותף עם בן גד הכהן[59] זיהינו גם קטעים ברורים נוספים של דרך רומית מצפון לקאסר תריה. קטעים אלו שאורכם כחמישה ק"מ נמצאו מצפון ומדרום למצודה הרומית בקאסר תריה, וייתכן שאף הם פרי יזמה מקומית. ייתכן שגם שתי אבני המיל הבודדות שנמצאו ליד פצאל,[60] שהן היחידות שנמצאו לכל אורך בקעת הירדן, קשורות אף הן לתופעה זו, שכן דווקא

54. G. Findlater, 'Limes Arabicus, via militaris and resource control in southern Jordan', in: P. Freeman and others (eds.), *Limes XVIII: Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000)*, Vol. 1, BAR International Series 1082 (I), Oxford 2002, pp. 137-152.

55. שם, עמ' 140.

56. B. McDonald and others, *The Tafila-Busayra Archaeological Survey 1999-2001, West-Central Jordan, American Schools of Oriental research Archaeological Reports*, Boston 2004. מעניין לציין כי בסקר זה (שאיננו מתייחס כלל לסקר ה־DAS) זוהתה רק קבוצת אבני מיל אחת באתר TBAS 250 בנ.צ. UTM 3981 7732 הנמצאת במרחק של קרוב לקילומטר וחצי ממצודת ג'ורף א־דרויש, כלומר זוהי אבן המיל הראשונה מן המצודה לכיוון דרום, והיא ככל הנראה מקבילה לקבוצה 182 של תומסן.

57. ד' בן גד הכהן, 'והב בסופה ושבת ער – הערות למסלול מסע בני ישראל במואב', **קתדרה** 95, תש"ס, עמ' 16-18.

58. קנדי (לעיל, הערה 37), עמ' 140-141.

59. ד' בן גד הכהן, 'ויה לימס ערביקוס', **קתדרה** 98, תשס"א, עמ' 159. בעקבות גילוי זה הציע בן גד הכהן, כי בניגוד להצעתו של גרף ציר ה'ויה לימס ערביקוס' כן היה סלול לכל אורכו. לדעתי הנחתו של גרף עדיין עומדת במקומה, וקטע סלול זה כמו הדוגמות ממכתש רמון ומרמת נפחא בנגב הוא יזמה מקומית שלא בהכרח יוצרת רצף.

60. תומסן (לעיל, הערה 7), מספרים 257, 258.

בבקעת הירדן היינו מצפים להשתמרות אבני מיל, לו אכן הונחו לאורך הדרך מבית שאן ליריחו. אחת האבנים נמצאה כקילומטר וחצי צפונית לחורבת פסיל, מרחק הקרוב למידת מיל. לאחרונה ציין אדם זרטל[61] את הימצאותה של מצודה רומית בפצאל.

גדור בעבר הירדן – מיישוב יהודי למחנה צבאי רומי?

על אבן מיל מימי הקיסר קומודוס (ראה איור מספר 5), שנמצאה לא באתרה בעמק סוכות שבבקעת הירדן המזרחית מופיע השם Γαδω[ρ]ων (= גדורה). נראה שבצדק הציעה מפרסמת הכתובת מרגרט אוהיא,[62] שהכוונה לעיר גדור שבהרי הגלעד הדרומיים, ולא לעיר גדרה שמעל הירמוך.

העיר גדור מוכרת ממקורות חז"ל ומכתבי יוסף בן מתתיהו[63] כעיר יהודית בחלקו הצפוני של חבל עבר הירדן היהודי בשלהי ימי הבית השני. מקובל לזהות את גדור בתל ג'דור,[64] כיום בתוך העיר א־סלט על הרי הגלעד הדרומיים כ־20 ק"מ מדרום

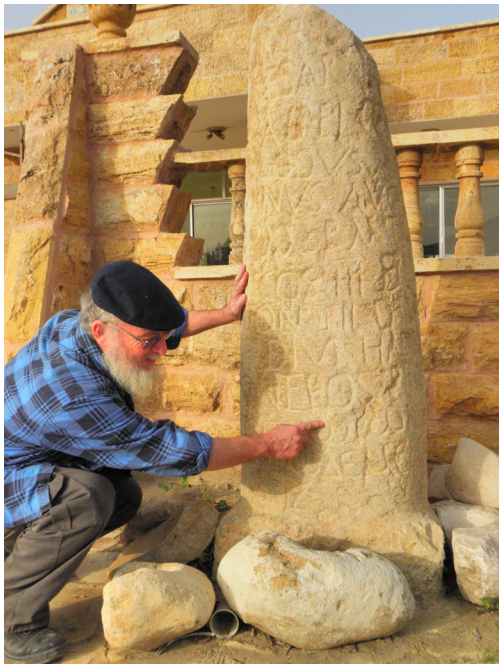

איור מספר 5: אבן מיל מעמק סוכות שבגלעד המציינת את השם גדורה (צילום: גלעד פלאי).

61. א' זרטל, **סקר הר מנשה – כרך רביעי: מנחל בזק עד הסרטבה**, תל אביב תשס"ה, עמ' 30.
62. לעיל, הערה 16.
63. לסיכום המידע על גדור ראה: נ' שגיב, **הישוב היהודי בעבר הירדן בתקופות ההלנסטית והרומית – הנתונים ההסטוריים והממצא הארכיאולוגי**, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ד, עמ' 29-30, 66-67.
64. שם, עמ' 30.

לנחל יבוק. למעשה, מאז תיאורה בקרבות מרד החורבן איננו שומעים יותר על המקום, והופעת השם 'גדורה' על אבן מיל מסוף המאה השנייה לספירה די מפתיע. אין לנו כל מידע ממקורות רומיים מאוחרים או ביזנטיים על קיומה של העיר גדורה, והמקום איננו מוכר כצומת דרכים או כעיר גדולה מהתקופה הרומית, כפי שהיו כמעט כל האתרים ששמותיהם נמצאו על אבני מיל בפרובינקיות יהודה וערביה. האם ייתכן כי כמו במקרה של האבנים ביהל שבערבה, גם כאן מדובר על מחנה צבאי? באתר א־סלט, שעמו מזוהה כאמור גדור, נמצאה כתובת בנייה של הלגיון השישי.[65] הייתכן שכתובת זו קשורה לאירועי מרד בר־כוכבא?

כידוע, אין בידינו מידע ישיר על השתתפות מחוז עבר הירדן במרד בר־כוכבא,[66] אך מאידך אין בידינו ידיעות על המשך החיים היהודים במרחב[67] עבר הירדן לאחר ימי המרד.[68] מתי אם כן נעלם היישוב היהודי מעבר הירדן?

מתיאור מהלכי המרד בעבר הירדן ומניתוח תוצאותיו בהשוואה לתוצאות המרד בגליל,[69] בגולן[70] ובאזור ירושלים,[71] אין כל סיבה להניח שהיישוב היהודי בפראיה נעלם בעקבות המרד. טענותיהם של פורטר[72] ושגיב,[73] שהפגיעה ביישוב היהודי בפראיה במהלך מרד חורבן הבית השני הייתה מזערית, מתקבלות על הדעת. ידיעות

65. קנדי (לעיל, הערה 37), עמ' 118. כתובת נוספת המזכירה את הלגיון השישי נמצאה בא־רומאן, כעשרה ק"מ מצפון־מזרח לא־סלט (שם, עמ' 117-118).
66. מ' מור, **מרד בר־כוכבא עוצמתו והיקפו**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 89-103; ח' אשל וב' זיסו, 'מטבעות מרד בר־כוכבא – עדכון גיאוגרפי: מה נתחדש בעשרים השנים האחרונות (1980-2000)', בתוך: הנ"ל (עורכים), **חידושים בחקר מרד בר־כוכבא – דברי הכנס השנתי העשרים ואחד של המחלקה ללימודי ארץ־ישראל ע"ש מרטין (זוס)**, רמת גן תשס"א, עמ' 35; נ' שגיב (לעיל, הערה 63), עמ' 102-104.
67. הדגש הוא על מרחב האזור היהודי שנקרא בפי חז"ל 'עבר הירדן' ובכתבי יוסף בן מתתיהו 'פראיה'. הידיעות שיש בידינו על קהילות יהודיות בצוער, ברבת מואב, בגרסה ובגדרה אינן קשורות למרחב זה.
68. מעבר להיעדר מקורות חז"ל על יהודים בעבר הירדן לאחר מרד בר־כוכבא, ראוי לציין שעד עתה לא נתגלתה באזור זה שום עדות ארכאולוגית למציאותו של בית כנסת או פריט מעוטר יהודי אחר מן התקופה שלאחר המרד.
69. ע' ליבנר, **ההיסטוריה היישובית של הגליל המזרחי בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית לאור ממצאי סקר ארכיאולוגי**, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ד, עמ' 366.
70. ח' בן דוד, **הישוב היהודי בגולן בתקופת המשנה והתלמוד לאור ממצאי הסקר הארכיאולוגי בגולן התחתון, מחקרי גולן** 1, קצרין תשס"ו, עמ' 183-184.
71. ע' קלונר, **סקר ירושלים – האזור הצפוני־מערבי: מבוא ומפתחות**, ירושלים תשס"ג, עמ' 38-40.
72. A.L. Porter, *Transjordan Jews in the Greco-Roman Period*, Ph.D. diss., Duke University, Durham 1999, pp. 185-193.
73. שגיב (לעיל, הערה 63), עמ' 78.

מועטות על המשך החיים היהודיים בעבר הירדן לאחר המרד ובמשך דור יבנה עולות ממקורות חז"ל,[74] וגם מכתובה משנת 131 לספירה שנמצאה במדבר יהודה, ובה חתום (ביוונית) החתן יהושע בן מנחם מן הכפר צופתה בתחום ליוויאס אשר בפראיה.[75] המידע הרב על יישוב יהודי מתקופה זו בדרום־מזרח ים המלח העולה ממסמכיה של בבתא וממכתבים אחרים שנמצאו במדבר יהודה, איננו מתייחס למרחב היישובי של עבר הירדן אלא לקהילות יהודיות בתחום השטח שהיה עד שנת 106 נבטי ומאז בתחום הפרובינקיה ערביה.[76]

כאמור, אין כל מידע ישיר על השתתפות יהודי הפראיה במרד בר־כוכבא.[77] שני רמזים על נוכחות צבאית רומית בפראיה יש בהם אולי כדי להעיד על פגיעה ביהודי האזור בימי מרד בר־כוכבא. האחד, פפירוס[78] שנחתם בקיסריה בשנת 151 לספירה, שם מוזכר שמו של וטרן מכפר מיאסון בפראיה, ומדובר בו על הפקעות קרקעות ומסירתן למתיישבים רומיים; והשני הוא כתובת הלגיון השישי שנמצאה בגדור כפי שצוין לעיל. נראה אם כן שניתן להעלות את האפשרות כי בעקבות מרד בר־כוכבא נעלם היישוב היהודי מעבר הירדן בכלל ומהעיר גדור בפרט. ייתכן ובגדור נבנה מתקן צבאי רומי על ידי הלגיון השישי ואבן המיל המזכירה את שם המקום היא מעשה ידיו.

74. למקורות חז"ל על עבר הירדן לאחר חורבן הבית השני בעיקר מדור יבנה, ראה: ז' ספראי, 'מצב היישוב היהודי בארץ־ישראל לאחר מרד בר־כוכבא', בתוך: א' אופנהיימר וא' רפפורט (עורכים), **מרד בר־כוכבא – מחקרים חדשים**, ירושלים תשמ"ד, עמ' 212-214; א' דבורז'צקי, 'היהודים בעבר הירדן בתקופת המשנה והתלמוד', בתוך: ג' ברקאי וא' שילר (עורכים), **ירדן ואתריה – גיאוגרפיה והיסטוריה, אריאל** 107-108, תשנ"ה, עמ' 106-117.

75. H.M. Cotton and A. Yardeni, *Aramaic, Hebrew and Greek Documentary Texts From Nahal Hever and Other sites*, *DJD* XXVII, Oxford 1997, pp. 224-237.

76. לשיוכם של המקומות במסמכים אלו למרחב הנבטי ולערביה ראה: B. Isaac, 'The Babatha Archive: A Review Article', *IEJ* 42, 1992, pp. 68-70; H.M. Cotton and J.C. Greenfield, 'Babatha's "Patria": Mahoza, Mahoz Eglatain and Zoar', *ZPE* 107, 1995, pp. 126-132; וכן אצל כותון וירדני (לעיל, הערה 75), עמ' 151-165. ההצעה של ידין ואחרים לזהות את כפר ברו המוזכר בשטר מכר בארמית מהשנה השלישית למרד בר־כוכבא בבערה שמצפון לנחל ארנון, כלומר בתוך עבר הירדן היהודי לא יצאה מכלל ספק כפי שבצדק העיר על כך יובל שחר. להצעת הזיהוי של כפר ברו ראה: י' ידין ואחרים, 'שטר של מכירת בית בכפר ברו מימי בר־כוכבא', **קתדרה** 40, 1986, עמ' 201-213. לביקורתו של שחר ראה: י' שחר, 'ולא היה להם מפלט', **קתדרה** 98, תשס"א, עמ' 147.

77. על הצעה המקשרת בין המערך הצבאי הרומי בבקעת הירדן ובין מרד בר־כוכבא בעבר הירדן ראה: ח' בן דוד, 'עבר הירדן – עיונים בהגדרות וגבולות במהלך הדורות', בתוך: ל' די סגני ואחרים (עורכים), **אדם ליד קשת רומית – קובץ מחקרים לכבוד פרופ' יורם צפריר**, ירושלים תשס"ט, עמ' 67.

78. W. Eck, 'Ein Prokuratorenpaar von Syria Palaestina in P. Berol. 21652', *ZPE* 123, 1998, p. 250.